

Társadalmi tér, fizikai tér és habitus: elméleti csomópontok és kutatási irányok¹

Social space, physical space and habitus: theoretical nodes and research directions

Németh Krisztina²

<https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2023.2.3>

Beérkezés: 2022. 09. 05.

Átdolgozott változat beérkezése: 2023. 02. 15.

Elfogadás: 2023. 04. 23.

Összefoglaló: A térbeliség Bourdieu szociológiájában alapvető jelentőségű tényező, emiatt a habitus fogalmát napjaink mobilitás- és migrációkutatásai is intenzíven használják. Ezekben az empirikus kutatásokban ugyanakkor a társadalmi és a fizikai tér közötti kapcsolat, valamint e kétféle tér és a habitus kölcsönhatása gyakran tisztázatlan. A tanulmány a társadalmi és a fizikai tér analitikus megkülönböztetéséből kiindulva olyan elméleti csomópontokat keres Bourdieu és követői szociológiájában (Berger 2018, Reed-Danahay 2020), amelyek megmutatják e kétféle tér konstitutív viszonyát. A testiesült habitus, az otthon és az otthonosság, valamint a mozgás és mobilitás nemcsak összekötik e kétféle teret, hanem különféle elméleti összefüggésekbe helyezik a habitus fogalmát, így új empirikus kutatási irányokat is kijelölnek. Ezek az elméleti csomópontok a társadalmi pályáiv fogalmán keresztül szintetizálhatók, ami részben feloldhatja a migráció és mobilitás közötti fogalmi dilemmát, valamint a habitus és a fizikai tér kölcsönviszonyának vizsgálata felé is utat nyithat (vö. Berger 2018). A kétféle tér konstitutív viszonyára, illetve a habitussal való kölcsönhatásaikra irányított figyelem dinamizálhatja a habitus olykor determinisztikusnak vélt felfogását.

Kulcsszavak: habitus, társadalmi helyzet, társadalmi és fizikai tér, (im)mobilitás, társadalmi pályáiv, otthon(teremtés)

Abstract: Spatiality is of great importance in Bourdieu's sociology, and the notion of habitus is intensively used in current mobility and migration research. Much of this empirical research, however, fails to clarify the relationship between physical and social space, and their interrelation with habitus. This paper draws on the analytical distinction between social and physical space, and seeks theoretical connections in Bourdieu's and his followers' (Berger 2018, Reed-Danahay 2020) sociology that point out how these two kinds of space mutually constitute each other. Embodied habitus, the materiality of home and being at home, movement and mobility not only interrelate social and physical space, but indicate new directions for empirical research. These theoretical connections can be synthesized by the

1 Köszönöm a két anonim lektor véleményét, valamint Durst Juditnak, Hadas Miklósnak, Kovai Cecíliának, Pulay Gergőnek és Wessely Annának a tanulmány előző változatához fűzött megjegyzéseit.

2 KRTK RKI, email: nemeth.krisztina@rktk.hu

notion of social trajectory, which partially dissolves the dilemma of migration and mobility, and opens up the examination of the interrelation between habitus and physical space (cf. Berger 2018). The focus on the interrelation of physical and social space and their interplay with habitus can make the notion of habitus more dynamic, which is often considered deterministic.

Keywords: habitus, sense of social place, social and physical space, (im)mobility, social trajectory, home(-making)

Bevezető

A térbeliség Bourdieu szociológiájának központi eleme és metaforája (Berger 2018, Reed-Danahay 2020); a teret és a habitus térbeliségét Bourdieu árnyaltan konceptualizálta (Bourdieu 1996, 2000) és különböző társadalmi kontextusokban kutatta. A habitus térbeliségére vonatkozó elméleti összefüggések tárgyalását a társadalmi mobilitásra és a (transznacionális) migrációra irányuló empirikus kutatások is indokolják, mivel ezek intenzíven használják a habitus fogalmát, miközben a habitus és a tér viszonya, illetve a társadalmi és a fizikai tér kapcsolata sokszor tisztázatlan, reflektálatlan marad. Számos tisztázatlanság oka a társadalmi és fizikai tér szoros összetartozása, ami azonban nem jelent közöttük teljesen mechanikus megfelelést (Bourdieu 1996, Berger 2018). Így egyfelől az absztrakt társadalmi térhez köthető fogalmak konceptualizálása és operacionalizálása okozhat nehézséget, másfelől az empirikus kutatómunkát bizonyos fókig a fizikai tér „kéznél lévősége” és megfogható mivolta is behatárolja. Ez „elhúzhatja” az eredmények értelmezését, miközben a „két-féle tér” közötti „csúszkálás” az empirikus kutatásban éppen a társadalmi és a fizikai tér kölcsönhatásairól, a közöttük lévő konstitutív viszonyról vonja el a figyelmet.

Bourdieu munkássága mellett a tanulmányom témája szempontjából kiemelten fontos Berger Viktor (2018) és Deborah Reed-Danahay (2020) könyve,³ melyek a tér kategóriájának használatát vizsgálják a társadalomtudományi gondolkodásban, illetve a társadalmi tér és a habitus viszonyát Bourdieu szociológiájában. Eredményeikre jelen tanulmány is támaszkodik, melynek célja, hogy a társadalmi és fizikai tér analitikus megkülönböztetéséből kiindulva olyan elméleti csomópontokat azonosítson Bourdieu szociológiájában, amelyek összekötik e kétféle teret. Az elméleti csomópontok e szintézise az empirikus kutatási irányok eddigi eredményeit is új megvilágításba helyezheti, valamint a habitus és a fizikai tér kölcsönviszonyának vizsgálata felé is utat nyithat.

Bourdieu írásaiból és az azokat értelmező szakirodalomból (Berger 2018, Reed-Danahay 2020) kiindulva a társadalmi és a fizikai tér között három kapcsolódási pontot azonosítok: a testiesült (*embodied*) habitust, az otthont és az otthonosságot, valamint a mozgást és mobilitást. Ezek nemcsak összekötik a kétféle teret, hanem folyamatosan mozgásban tartják és különféle elméleti összefüggésekbe helyezik a habitus fogalmát, így empirikus kutatási irányokat is kijelölnek.

3 A két könyvről Berki Márton (2021), illetve Jóvér Vanda (2022) írt recenziót.

A tanulmányban a társadalmi tér fogalmával dolgozom, ami bár a mezővel (*field*) a térbeliségét és relationalitását tekintve homológ fogalom (Berger 2018: 142), a mezőhöz képest kevésbé kidolgozott (Reed-Danahay 2020); ugyanakkor kevésbé absztrakt, és ezért könnyebben közelíthető a fizikai térhez. Emellett Reed-Danahay (2020: 23–29) szerint a társadalmi tér fogalma a mezőnél alkalmasabb a habitus és a társadalmi térbeli mozgások közötti kölcsönhatások megragadására. Egyfelől azért, mert a mező specifikusabb térbeli képződmény, mivel nem a társadalmi tér alapvető adottsága, hanem bizonyos strukturális körülmények által formált, történetileg létrejött „erőtér” (Berger 2018: 142, Wacquant 2016, Wessely 2005). Másfelől a habitus a családi szocializációval rögzült társadalmi térbeli pozícióhoz kötődik a legmélyebben, létrejötté és működése voltaképpen ennek interiorizálásához és „belakásához” kapcsolódik (Rényi, idézi Berger 2018: 146). A társadalmi tér fogalmának további előnye, hogy a legkülönbözőbb földrajzi léptékekben értelmezhető a ház, az otthon fizikai terétől (a kabil ház [Bourdieu 2009]) a falu teréig, illetve a környező települések viszonyáig (kabil tanulmányok [Bourdieu 2009], a béarni agglomerációk [Bourdieu 2008a]), vagy akár a nemzetállamig mint az (osztály)tagozódás és a társadalmi újratermelődés teréig (Bourdieu 1984), valamint azon túl is, mivel akár az Európai Unió is felfogható társadalmi térként (Reed-Danahay 2020)⁴.

A társadalmi tér és a fizikai tér: különbségek és érintkezési pontok

A társadalmi tér Bourdieu szociológiájában egy absztrakt, modellszerűen elgondolt tér: nem homogén, hanem hierarchikus és relacionális, ami a különféle tőkék (gazdasági, társadalmi, kulturális) eloszlásának megfelelően tagolt. Ebben a cselekvők különböző tökemennyiséggel és -összetétellel jellemezhető pozíciókat töltenek be, miközben a teret a pozíciók közötti viszonyok alakítják (Berger 2018, Fáber 2018). Ily módon a társadalmi tér „az egyenlőtlenség rendezettsége” (Hidas 2015: 44). E tér és benne a mozgások egyfelől strukturáltak, azaz valamiféle inerciát, tehetetlenségi mozgást feltételeznek, másfelől viszont a cselekvők mégis valamelyest véletlenszerűen mozognak benne, mivel bizonyos fokig ellenállnak a strukturális nyomásoknak (Bourdieu 1984: 110).

A társadalmi tér voltaképpen egy láthatatlan valóság, ami a cselekvők gyakorlatait, tevékenységeit szervezi (Bourdieu 1984, 1996), és ilyen értelemben elsődleges a fizikai térhez képest (Berger 2018, Reed-Danahay 2020: 34). Bourdieu episztemológiai realista a tekintetben, hogy e nem látható, de a társadalmi cselekvéseket behatároló tér a megfigyelőtől függetlenül valóságosan létezik és nem „puszta” konstrukció (Fáber 2018). A fizikai teret ugyanakkor kézzelfogható volta ellenére

4 Ez a rugalmasság és többléptékűség ugyanakkor nehezen definiálhatóvá, lehatárolhatóvá is teszi a társadalmi tér fogalmát, főként, ha egymást átfedő, ám egymással hierarchikus viszonyban álló társadalmi terekről van szó (Reed-Danahay 2020: 79).

bizonyos fokig konstrukciónak tekintette, mivel az nem létezik önmagában, hanem a cselekvések által konstruálódik (Berger 2018: 144).

Az absztrakt társadalmi tér „az objektív viszonyok struktúrája” (Reed-Danahay 2020: 72): felfogható egy olyan térképszerű térként, amely kirajzolja a pozíciók és a közöttük lévő relációk összességét. E teljes képnek a cselekvők nincsenek birtokában, következésképpen megalkotása, értelmezése a teret kívülről, madártávlatból, mintegy térképszerűen vizsgáló értelmezőt feltételez. Ugyanakkor a társadalmi térnek van egy, a cselekvők szemszögéből adódó, pozícióhoz kötött perspektívája is, ami egy „gyalogos térképszerű”, „hodológiai térként” képzelhető el (Bourdieu 1984: 169). Voltaképpen ez a mindennapi cselekvések látószöge, amelyben a habitusok működnek.

A biológiai mivoltunk és „világba vetettségünk” folytán a testünk egy bizonyos helyet (*locus*) foglal el a fizikai térben. E *locus* megadható abszolút terminusokban, egyfajta koordináta-rendszerbeli elhelyezkedésként (*location*), és relacionálisan is. Ez utóbbi az a pozíció, amely a többihez képest elfoglalt helyként (*rank in an order*) értelmezhető mind vertikálisan, mind horizontálisan. A hely Bourdieu szerint felfogható annak „kiterjedéseként” (*range*), amit a cselekvő a fizikai térben elfoglal (Bourdieu 1996: 11).

A társadalmi tér tehát „kivetül” a fizikai térre: ezt a megélt, megtapasztalt teret Bourdieu bizonyos esetekben „elsajátított térként” értelmezi (Bourdieu 1996: 10, Berger 2018: 143). A társadalmi térben mutakozó különbségek például a fizikai térbeli megkülönböztetésekből, például az otthon berendezésében, avagy egy lakóegyed presztízsében manifesztálódhatnak, mintegy visszaigazolván a magasabb vagy éppen alacsonyabb társadalmi pozíciót. „Ebből következik, hogy a *locus* és az a hely, amelyet egy cselekvő elfoglal az elsajátított társadalmi térben, kitűnő indikátorai az illető társadalmi térbeli pozíciójának” (Bourdieu 1996: 13).⁵ Minden cselekvőt jellemez a megélt, belakott tere: az otthona és a közvetlen lakókörnyezete egyfajta „spontán metaforája” a társadalmi pozíciójának,⁶ csakúgy mint más, akár átmenetileg „elsajátított” terei, így például egy protokolláris eseményen kijelölt helye az ülésrendben vagy épp az átmeneti lakóhelye (Bourdieu 1996: 12).

A társadalmi teret és a fizikai teret ebben a tanulmányban kölcsönös összetartozásuk ellenére analitikusan szétválasztom absztrakt társadalmi térre és fizikai avagy „elsajátított” (megélt) térre. Bár ezek az egymást átfedő terek kölcsönösen, de nem egyforma mértékben konstituálják egymást, ezzel a megkülönböztetéssel igyekszem kiemelni az absztrakt társadalmi tér relationalitását, azaz a társadalmi pozíciók térbeliségét, illetve a fizikai tér társadalmiságát. Bár a Bourdieu-i értelemben vett „elsajátított” tér fizikailag megfogható, ezt is mélyen átszövik a társadalmi jelentések (Bourdieu 1996, 2000, Berger 2018, Keszei 2015).⁷ E két tér között azonban nincs teljes megfelelés, mivel bár egymást átfedőek, „elcsúszhatnak” egymáson.

5 A szerző fordítása.

6 A szerző fordítása.

7 Ezt a szoros kölcsönhatást jól fejezi ki a környezetpszichológiában a szociofizikai tér fogalma (Düll 2009).

A cselekvők fizikai és a térbeli pozíciója nem feltétlenül van összhangban, kiváltképp, ha megváltozik a társadalmi tér vagy a cselekvő társadalmi vagy fizikai térbeli pozíciója. Ezekre az elcsúszásokra és a kétféle tér közötti kölcsönhatásokra azonban általában kevés figyelmet fordítanak az empirikus kutatásokban. Az alábbiakban három olyan elméleti csomópontot (a testiesült habitus, az otthon és az otthonosság, a mozgás és a mobilitás) elemzek, amelyek egyfelől megmutatják a társadalmi és a fizikai tér összetartozását, másfelől különféle összefüggésekbe helyezik a habitus fogalmát. A következő lépésben a három elméleti csomópontot és a habitus fogalmának elméleti összefüggéseit elemzem, és a társadalmi pályáiv fogalmára alapozva felvázolok egy lehetséges kutatási irányt, amely összeköti a térbeli és társadalmi mobilitást, a testiesült habitus fogalmát és az otthonteremtés objektív, társadalmi meghatározottságait, valamint az otthonosság szubjektíven megélt jelentéseit is vizsgálat tárgyává teszi. Ily módon a társadalmi pályáiv a habitus és a társadalmi és fizikai tér közötti kölcsönhatások vizsgálatára is alkalmassá válik.

A társadalmi és a fizikai tér között: a testiesült habitus

A *Distinction*ben a társadalmi teret három dimenzió strukturálja: a cselekvők által birtokolt tőke mennyisége, összetétele és időbeli változása. (Ez utóbbi voltaképpen a tág értelemben vett társadalmi mobilitás, avagy a társadalmi pályáiv [*social trajectory*], amelyekre később kitérek [Bourdieu 1984: 114]). A birtokolt tőkék mennyisége és összetétele kijelöl egy pozíciót a társadalmi térben, ami bizonyos diszpozíciókat feltételez. E tartós diszpozíciók rendszere a habitus, ami olyan társadalmi pozícióhoz kötött „létmód” (Bourdieu 2000: 144), amely mélyen bevésett és jórészt reflektálatlan diszpozíciók rendszereként, a gyakorlatokat generáló elvként vagy sémaként előre meghatározza az észlelést, a cselekvést, a gondolkodást, a vágyakat és az aspirációkat, azaz a társadalmi világhoz való viszonyulást. A habitus ily módon a bensővé tett társadalmi struktúra, az inkorporált társadalmi pozíció (Hillier–Rocksby 2002). Az inkorporált „társadalmi” nemcsak mentális vagy gondolkodási struktúrákként, hanem testivé váló gyakorlati tudásként is meghatározza a társadalmi térben és a fizikai térben való mozgást, tájékozódást, viselkedést, így a testtartást, a gesztusokat, a beszédmódot (Bourdieu 2000: 135–139). A társadalmi és a fizikai teret a testiesült habitus köti össze (Reed-Danahay 2020: 22).

A bensővé tétel ellenére a habitus ugyanakkor nem pusztán a társadalmi struktúrák lenyomata (Wacquant 2016), mivel dialektikus viszonyban van az objektív struktúrákkal. Következésképpen a habitus nemcsak strukturált, hanem strukturáló struktúra is (Bourdieu 2000, 2002). A diszpozíciók tartósságát a bevésett struktúrák által preformált, így az észlelést meghatározó gondolkodási keretek, másfelől a társadalmi praxisban gyökerező rutinok adják. A gyakorlatok generativitása, az ismétlésekből kibontakozó improvizációs potenciál miatt ugyanakkor a habitus

mindig magában rejt váratlan egyéni reakciókat, bizonyos kiszámíthatatlanságot (Bourdieu 1984, 2000, 2002, 2009, Wacquant 2016).

A habitusok és a hozzájuk tartozó életstílusok a társadalmi teret alakító tőkék megoszlásának logikája szerint hierarchiákba szerveződnek, ezért a társadalmi tér értelmezhető „az életstílusok tereként” is (Bourdieu 1984: 169–175). Az életstílusok alapvetően az egyenlőtlenségek által tagolt társadalmi térhez kötődnek, de kivetülnek a fizikai térre is, miközben az életstílusok közti különbségek a reprezentációikon keresztül a szimbolikus térbe is beágyazottak (Bourdieu 1984: 101, 123–125, 170), mivel a társadalmi teret alakító viszonyok a közelség és távolság dinamikáján, azaz a megkülönböztetéseken keresztül nyernek értelmet. Az életstílusok hierarchiáját a hasonló habitusok relatív közelsége és a különböző habitusok relatív távolsága építi mind a társadalmi, mind a fizikai térben, miközben e távolságokat a habitusban rögzült (zsigeri) vonzalmak és taszítások, vagyis az ízlés szabályozza. Az ízlés ily módon az „osztálypozíció szimbolikus kifejeződése” (Bourdieu 1984: 174–175). Az ízlésválasztásokban kifejezett affinitások társadalmilag meghatározottak, mivel mindenkinek arra van ízlése, azaz arra válik fogékonnyá és azt tekinti jónak, szépnek, amije van (Bourdieu 1984: 175). A birtokolt (vagyont) tárgyakat, akár csak az esztétikumhoz való viszonyt vagy a műélvezethez szükséges készségek és tudások meglétét vagy hiányát a társadalmi pozíció erősen behatárolja. Az ízlés elválaszthatatlan a (testiesült) habitustól, hiszen a vonzalom, az undor egyszersmind testi érzet is, miközben az életstílusbeli megkülönböztetések tekintélyes része a testhez, az étkezéshez és a testkultúrához, így az öltözethez, a megjelenéshez, a testtartáshoz, a test karbantartásához kapcsolódik. (E megkülönböztetések rendszerint akkor válnak fontossá, ha egyébként két csoport, osztály között viszonylag kicsi a társadalmi távolság.)

Az életstílusok hierarchiája a fizikai térre is kivetül, mivel a társadalmi térbe ágyazott viszonyuk a fizikai térre kivetülve fizikai távolságként is megtapasztalhatóvá válik. A térbeli távolságok ugyanis egyszersmind társadalmi távolságok is (Bourdieu 1996: 14). Jó példa erre a házasságok homogámiája, amelyet a társadalmi osztályok közötti távolság *társadalmisága* és *térbelisége* egymással összefonódva valószínűsít. Mivel e társadalmi távolság az életstílusok hierarchiájában, továbbá a lakóhelyek közötti presztízskülönbségben is megfogható, ez egyszerre teremt fizikai és társadalmi távolságot a különféle életstílusok között, és minimálisra csökkenti a spontán találkozások valószínűségét a fizikai térben is (Bourdieu 1996: 18). Ily módon az „életstílusok tereként” felfogott szimbolikus tér úgy köti össze a társadalmi és a fizikai teret, hogy azok között nincs közvetlen és mechanikus megfelelés, miközben az is megfigyelhető, hogy bizonyos életstílusú emberek bizonyos típusú fizikai terekben, városrészekben, régiókban sűrűsödnek (Bourdieu 1984: 102, 124–125; Berger 2018: 149–150).

Habitus a fizikai és a társadalmi térben: az otthon materialitása és a társadalmi pozíció otthonossága

A habitusban voltaképpen nemcsak a társadalmi (osztály) pozíció, hanem a pozíciók (osztályok) közötti *távolság* is rögzül (Bourdieu 1984: 172, 246). E relationalitás miatt minden cselekvőnek van valamilyen gyakorlati tudása a saját társadalmi pozíciójáról. A habitus ekképpen felfogható (a goffmani értelemben) a cselekvő helyének érzeteként (*one's sense of place*) (Bourdieu 2000: 184, Reed-Danahay 2020: 26; 38). Hillier és Rocksby (2002) ebből kiindulva a habitust társadalmihely-érzetként (*sense of social place*) értelmezik. A habitus e keretben egyszerre utal egy adott egyén társadalmi helyzetére, illetve ezzel szoros összefüggésben mások társadalmi helyének, a köztük lévő távolságnak az érzékelésére: „A habitus tehát az egyén és mások helyének érzete és az egyén szerepe a saját világaként megélt környezetében. [...] A habitus egyszerre testiesült és kognitív helyérzet” (Hillier–Rocksby 2002: 5).⁸

A habitust a társadalmi hely érzeteként értelmezve egy többletjelentése is megmutatkozik, ami túlmutat Bourdieu helyfogalmán, amely tulajdonképpen az elsajátított *teret* és ennek „felületét”, fizikai kiterjedését jelenti (Bourdieu 1996: 11). A társadalmi pozíció ugyanis nem egy semleges pont a társadalmi térben, mivel birtokosa szemében egy olyan helyet jelöl, amelyet társadalmi és egyéni jelentése tesz kitüntetett egyéni vonatkoztatási ponttá (Dúll 2009, Keszei 2015). A saját társadalmi helyhez való viszonyulás alapja a másoktól érzett távolság és a jelentésteliség: az, amit az adott pozíció a birtokosának, illetve a más társadalmi pozíciót betöltőknek jelent.

A társadalmi hely külső és belső jelentései, a másoktól való távolság érzékelése és a saját társadalmi helyhez való szubjektív viszonyulás voltaképpen az otthonosság kérdését érinti. Ez benne rejlik Bourdieu gondolkodásában, mivel „valaki azért érzi otthon magát a világban, mert a világ is benne van” (Bourdieu 2000: 143). Ezt a habitus és habitát mély fogalmi összetartozása (Rényi, hivatkozva Berger 2018: 146) is jelzi. Ennek fizikai térbeli megnyilvánulása a habitus és habitát, azaz a tartós diszpozíciók rendszereként felfogott habitus és az elsajátított (belakott) tér szinte teljesen harmonikus illeszkedése (Bourdieu 2000: 147). A habitus és a habitát a „lakozáson” (Berger 2018: 144, Hidas 2015: 35) – amely a heideggeri értelemben nem más, mint a világban való lét egyedi módja (Heidegger, idézi Creswell 2009: 172) – keresztül összeköti a társadalmi és a fizikai teret azáltal, hogy a társadalmi pozícióhoz kötődő habitust az otthon fizikai teréhez köti. Ily módon a társadalmi és a fizikai térbeli pozíció, azaz a társadalmi hely a fizikai térben elsajátított *térrész*,⁹ avagy *hely* (*appropriated space or place* – Bourdieu 1996: 12)¹⁰ szinte tökéletes fedésbe kerül, amiben a habitus közvetítő szerepet tölt be (Berger 2018: 145). A habitus ugyanis az anyagi korlátok és a preferenciák összehangolásán, vagyis az izlésválasztásokon, a

8 A szerző fordítása.

9 Kiemelés: N. K.

10 Bourdieu (1996: 12–13) nem használja ki a lokáció és a hely közötti, human geográfiában bevett fogalmi különbséget (pl. Creswell 2009), amellyel az elsajátított térrész személyességét és jelentésteliségét lehetne hangsúlyozni, ám a tanulmányban többször előfordul a hely (*place*) kifejezés is.

fogyasztói döntéseken keresztül alakítja az otthon materiális terét. Bourdieu gondolkodásából (különösképp a habitus és az objektív struktúrák dialektikus viszonyából) az következne, hogy nemcsak a habitus alakítja az otthon terét, hanem a belkott tér is visszahat a habitusra. Bár ez kirajzolódik Bourdieu néhány empirikus elemzéséből, az összefüggést nem dolgozta ki (Berger 2018: 148).¹¹

A habitus és habitus illeszkedése az otthon tágabb fizikai környezetében is értelmezhető, mivel például egy környék „élhetősége”, illeszkedése az adott életstílushoz, egy lakónegyed presztízse és megfizethetősége is szerepet játszik például az otthonválasztásban, ami egyben a társadalmi pozíciót is kifejezi. Ez ugyanakkor megmutatja az otthonteremtés lehetőségének strukturális korlátait is, mivel már a saját otthon vágya és lehetősége sem mindenki számára magától értetődő, hanem társadalmi pozíció (mindenekelőtt gazdasági tőke) függvénye. Akiknek nincs saját ingatlanra objektív lehetőségük, nem is nagyon vágyakoznak erre – mutat rá Bourdieu az ingatlanpiacról írt elemzésében (Bourdieu 2005, Reed-Danahay 2020: 74–79). A vágyak és a saját társadalmi pozícióhoz kötött „objektív” lehetőségek összehangolása a habitus közvetítésével történik, következésképpen az „objektív” strukturális lehetőségek és korlátok, valamint az aspirációk, vágyak habitushoz „tapadtsága” jól kirajzolja a cselekvő társadalmi helyét és helyérzetét. A saját otthon iránti vágy (illetve ennek objektív lehetősége) meglehetősen egyenlőtlenül oszlik el a társadalmi térben, és leginkább a társadalmi felemelkedéshez kötődik (Reed-Danahay 2020: 77–78). Mindazonáltal ez nem jelenti azt, hogy az *otthonosság* érzete és vele a biztonság vágya ne volna alapvető emberi, pszichológiai igény.¹² Ennek materiális és metaforikus értelemben vett hiánya egyaránt komoly társadalmi következményekkel jár.

A habitus és a habitus illeszkedése nemcsak a fizikai térben, hanem a társadalmi térben is értelmezhető a társadalmi pozíció „belkásaként” (Rényi, idézi Berger 2018: 146), az adott társadalmi hely otthonosságaként is. Ebben kulcskérdés, hogy mennyire a külső jelentések által meghatározott valamely társadalmi vagy fizikai térbeli pozíció, és mennyire egyénileg alakítható.¹³ A saját társadalmi pozícióval nem könnyű azonosulni (bár az valamelyest mindenképpen interiorizálódik), ha az erősen erőforráshiányos pozíciót, marginalizált társadalmi hely(zet)et jelöl, és döntően külsődleges negatív jelentések kapcsolódnak hozzá. A saját társadalmi pozíció megtanulásakor a társadalmi alávetettség, a kisebbségi tudata is rögzül a habitusban a relationalitás miatt (Bourdieu 1984: 172, 206, 246, 254–255). Wacquant (2011) és szerzőtársai (2014) a területi stigmatizáció fogalmával értelmezik a megbélyegzett lakónegyedek lakóikra gyakorolt hatását, megmutatva, hogy milyen erőfeszítéseket tesznek a lakóhelyük eltitkolása, a stigma elhárítása érdekében, miközben óhatatlan-

11 A környezetpszichológiában az egyén és (szocio)fizikai tér kölcsönhatása elméleti alapvetés, ami egyén-környezet illeszkedés-ként ismert (Düll 2009).

12 A biztonságos és lehatárolt saját térre, az otthonra való igény, illetve az érzelmileg kitüntetett helyekhez való kötődés a környezetpszichológia kiindulópontja (Düll 2009).

13 Bourdieu a *Distinction*-ben (1984: 253) ezt reprezentációs kérdésként tárgyalja, mivel a társadalmi világ valóságosságát, élhetőségét nagymértékben alakítják a cselekvők, akik a saját pozíciójuk reprezentációját is alakítani próbálják.

nul interiorizálják a hozzá kapcsolt negatív jelentéseket, valamint a szegény, a tehetetlenség és a frusztráció érzésével küzdenek. Még a területi stigmatizációhoz való egyéni vagy csoportos viszonyulás aktívabb formái, az ellenállás és az alakítás is kölcsönviszonyt feltételez a stigmatizált lakónegyedek és lakóik a között. Ezek a reakciók egyfelől jól megvilágítják, hogy a társadalmi helyzetként felfogott habitus egyszerre szerveződik kognitív és érzelmi szinten, és hogy miként válik a társadalmi jelentés nemcsak belsővé, hanem az érzelmek közvetítésén keresztül testivé is. Másfelől megmutatják, hogy a társadalmi és fizikai hely jelentései miként erősíthetik egymást, és hogy a kétféle tér közötti kölcsönhatásban hogyan alakulnak a társadalmi hátrányok térbeli stigmává, és ez miként alakítja tovább a társadalmi folyamatokat (vö.: Hillier–Rocksby 2002, Wacquant 2011, Wacquant et al. 2014).

A társadalmi pozíció jelentését annak társadalmi térbeli elhelyezkedése, relationalitása is alakítja (Bourdieu 1984: 172, 246, 1996, 2000). Kawash (2010) a hajléktalanságot helynélküliségként értelmezi, ami egyfelől konkrét, fizikai helynélküliséget jelent, mivel a hajlék hiánya miatt nincs lehetőség hosszabb helyben maradásra. Ezt a stigmatizáció, például a közterekről való elüldözés is súlyosbítja, így a helynélküliség állandó és kényszerű mozgásban levést is takar. Másfelől a hajléktalanság egy olyan szélsőségesen tökehiányos, alávetett pozíció, ami a társadalmi térben is nehezen megragadható. Miként Bourdieu (1996: 12) rámutat: állandó lakóhely nélkül gyakorlatilag nincs társadalmi létezés.

Az otthon és az otthonosság kérdése tehát a habitust az absztrakt társadalmi térbeli pozícióval való azonosulás felől a társadalmi hely(éret) felé, majd a megélt, empirikusan megragadható fizikai terek és a bennük elfoglalt hely felé közelíti. A habitus és a habitat illeszkedésének vizsgálata az otthon mint „elsajátított hely” materiális valóságát (Bourdieu 1996, 1984: 288–290, 298–301, 321–322) és az épített környezethez fűződő esztétikai viszonyt, a helyteremtést¹⁴ (Hillier–Rocksby 2002) is vizsgálat tárgyává teszi,¹⁵ miközben a társadalmi hely „belakása” (Rényi, idézi Berger 2018: 146) bizonyos térbeli és társadalmi pozíciók belső feszültségeit, illetve a pozícióváltás következményeit is megvilágíthatja. Az otthonteremtés egyszerre teszi vizsgálhatóvá a habitus és habitat összeillesztésének folyamatát, azaz a habitus adaptációját mind a társadalmi, mind a fizikai térben (lásd erről: Németh 2020a, b, 2022a).

A társadalmi tér változásából fakadó pozícióváltás

A társadalmi tér folyamatosan változik, mivel a cselekvők stratégiai, valamint a köztük lévő viszonyok is konstituálják (Bourdieu 1984: 135–143, Fáber 2018). A társadalmi struktúrák meghatározó erővel alakítják az egyéni cselekvéseket egyfe-

14 Ez Reed–Danahay gondolatmenetében „elhelyezkedésként” (emplacement) jelenik meg, amit megkülönböztetnek az otthonteremtéstől.

15 Hillier és Rocksby (2002) gondolatmenete a társadalmi hely érzetéként felfogott habitust makroszintre is kiterjeszti, különös-képp a migráció és a helyteremtés viszonyát, a városstervezés, a kizárás és a befogadás társadalmi és térbeli technikáit feszegetve (Friedmann 2002, Sandercock 2002).

lól objektív strukturális akadályokként, másfelől a cselekvők szubjektív érzékelése szerinti „meghaladhatatlan” korlátokként. Ugyanakkor még a cselekvők társadalmi pozíciójuk megtartására irányuló stratégiái is visszahatnak a társadalmi térre. Egy új diploma tömeges választása vagy bizonyos foglalkozások tendenciaszerű elhagyása nemcsak a társadalmi teret és a pozíciók egymáshoz képesti viszonyát, hanem a tőkekonverziós stratégiákat, így a cselekvők társadalmi térben való mozgását is alakítja. Következésképpen a társadalmi osztályok kiterjedése, relatív pozíciója, presztízse attól függően is változik, hogy a cselekvők milyen tőkekonverziós stratégiákat követnek, és ezek milyen irányú mozgásokat generálnak a társadalmi térben (Bourdieu 1984: 144–156). Jóllehet e mozgások következtében változik a társadalmi tér, eközben az osztályok közötti relatív társadalmi távolság aligha¹⁶ (Bourdieu 1984: 147–154). Ez jól érzékelteti, hogy a társadalmi struktúrát érintő változásokat gyakorlatilag lehetetlen a társadalmi térben lokalizálni, hiszen bárhol történik is a változás, az az egész társadalmi térre kihat (Bourdieu 1984: 156–157).

A hirtelen bekövetkező társadalmi és kulturális változásoknál a társadalmi tér oly mértékben és ütemben változik, hogy a habitus átmenetileg vagy akár tartósan működésképtelenné válhat.¹⁷ A habitus ilyen esetekben a megváltozott strukturális feltételek mellett is a régebbi struktúrához kötődő diszpozíciókkal működik, ami azonban zavart kelt a köznapi gyakorlatokban, a döntésekben és a helyzetérzékelésekben, valamint állandó ellentmondást teremt a habitus és a társadalmi közeg között, amelyben működni kénytelen. A habitus működésének ezt az időbeli késleltettségét nevezi Bourdieu hiszterézisnek, avagy Don Quijote-hatásnak (Bourdieu 2000: 160).

A társadalmi tér radikális változásával a cselekvők pozíciója is megváltozhat, akár anélkül, hogy a cselekvő közben akaratlagon elmozdulna a társadalmi vagy a fizikai térben. Bourdieu *The Bachelors' Ball [Az agglagények bálja]* (Bourdieu 2008a, Reed-Danahay 2020: 38–44) című munkájában megmutatja, hogyan alakítja át a tömeges városba áramlás (térbeli mobilitás) és a városi kulturális hatások (a társadalmi tér változása) a francia falusi társadalmakat (ebben az esetben Béarnt). A város vonzása ugyanis nemcsak a fiatalabb, vagyont nem öröklő férfiak elköltözéséhez és a helyi társadalomban eredetileg magas presztízszű férfiak helyben maradásához vezetett, hanem átalakította a vágyakat és értékeket, ezáltal a házassági piacot és a presztízsvizonyokat is. A helyi társadalomban és a házassági piacon egykor jó helyzetű, paraszti világba belenőtt (*em-peasanted* – Reed-Danahay 2020: 40), és ahhoz habitusuk inercijából fakadóan ragaszkodó elsőszülött fiúk váltak agglagénnnyé, miközben a földet nem öröklő, de a város felé orientálódó és a paraszti életmódtól megszabadulni vágyó, fiatalabb férfiak egyre kelendőbbek lettek a helyi házassági piacon. Az agglagények relatív társadalmi pozíciója tehát anélkül változott, hogy bármerre is elmozdultak volna a társadalmi és a fizikai térben: a többiek mozdul-

¹⁶ A változások ellenére fennmaradó relatív távolság, az objektíve mérhető közeledés ellenére (és ellenében) működő finom megkülönböztetések, azaz „az állandóság a változásban, illetve a változás ellenére”-tézis Bourdieu szociológiájának központi eleme (Bourdieu 1984: 135–141, 163–164, 1994; Hadas 2021).

¹⁷ A jelenség megfigyelése a kabil kutatásokhoz, Algéria társadalmának gyors átalakulásához kötődik (Bourdieu 2009).

tak el hozzájuk képest, miközben a társadalmi változás megváltoztatta a társadalmi pozíciójukat és átrendezte a településtípusok közötti viszonyrendszert is. A béarni agglagények (társadalmi) helyérzete voltaképpen az oda nem illést (*being out of place*) körvonalazza; ennek fizikai térbeli leképeződése és testi lenyomata a tétova lödörgésük és ügyetlen táncuk az agglagények bálján (Reed-Danahay 2020: 42).

Ehhez sok tekintetben hasonló a pusztákon maradó, egykori uradalmi cselédek-ből az állami gazdasági dolgozóivá váló egyének helyzete, akik relatív pozíciójavulása inkább a társadalmi tér változásának, semmint az egyéni mobilitási erőfeszítések eredménye.¹⁸ Ezt nagy számban választott helyben maradásuk is megerősíti, ami fokozza a társadalmi és a települési struktúra alsó helyei közötti illeszkedést. A fenti példák is rámutatnak a társadalmi és fizikai tér összetartozására: mivel a társadalmi tér mintegy „beleírja magát” (Bourdieu 1996: 11) a fizikai térbe, a társadalmi tér változásait a fizikai tér csak némi késéssel tudja követni. Ez azonban azt is jelenti, hogy a társadalmi tér radikális megváltoztatása maga után vonja a fizikai tér átalakítását, ami akár emberek kényszerű vagy erőszakos áthelyezésével is járhat (Bourdieu 1996: 11, Reed-Danahay 2020: 54, Berger 2018: 145).

Mozgás mint mobilitás

Mivel a társadalmi tér nem homogén, hanem a különféle tőkék eloszlása tagolja, ezért nem egyformán könnyű vagy nehéz a mozgás a különböző pozíciók között és a különféle irányokban. Bourdieu társadalmi tér-felfogásában a társadalmi mobilitás leírható a cselekvő által birtokolt tőkék mennyiségének és összetételének időbeli változásával, mivel a tőkék változása más pozíciót jelöl ki a társadalmi térben (Bourdieu 1984: 123–124). Bár a tőkék mennyiségének és összetételének változása mozgásokat indukál, a társadalmi tér folyamatos változása miatt nem minden pozícióváltás minősül társadalmi mobilitásnak. Megeshet például, hogy a társadalmi pozíció megtartásához nem elegendő a foglalkozás intergenerációs átörökítése. Ilyenkor bár megváltozik a cselekvő foglalkozása és a társadalmi létfeltételei, a relatív társadalmi helyzete változatlan marad: például, ha egy kiskereskedő gyermeke kereskedelmi alkalmazott vagy irodai munkás lesz (Bourdieu 1984: 131–133).

A társadalmi térben történő vertikális mozgás, a társadalmi mobilitás többnyire a domináns tőkefajta növelésén alapul, ez leginkább egy adott foglalkozási csoportban, közben történő előrelépést jelent, és intragenerációs foglalkozási mobilitásként vagy intergenerációs mobilitásként írható le. A különféle tőkék átváltása keresztirányú (transzverzális) mozgásokat indukál, amelyek különféle foglalkozási csoportok vagy mezők közötti mozgást jelentenek. Az adott osztályon belüli horizontális mozgás leginkább a foglalkozásváltáshoz, azaz intergenerációs horizontális mobilitáshoz köthető, ami Bourdieu szerint ritka (Bourdieu 1984: 131–134). A birtokolt tőkék változására koncentráló megközelítés a társadalmi mobilitás klasszikus

¹⁸ Ez a jelenség a hagyományos, nem Bourdieu-i fogalmakkal leginkább a strukturális mobilitás (Andorka 1982) fogalmával írható le.

„egydimenzionális” (Bourdieu 1984: 125) definíciójánál (felfelé, lefelé mobilitás – lásd például Andorka 1982, 2006) érzékenyebben kirajzolja ki a kisebb léptékű mozgásokat, mind a vertikális (domináns tőke mennyisége), mind a horizontális (tőke összetétele) és a transzverzális (tőke mennyisége és összetétele) elmozdulásokat, amelyek közül néhány akár immobilitásnak is tűnhet egy survey típusú adatfelvételben. Ugyanakkor rámutat arra, hogy bizonyos esetekben a foglalkozásváltozás nem feltétlenül jelent társadalmi mobilitást intergenerációs metszetben.

A társadalmi mobilitás felbontja a társadalmi pozíció és a diszpozíciók illeszkedését, mivel a habitus abban a közegben működik problémamentesen, amelyikben kialakult (Fáber 2018). E társadalmi térbeli áthelyeződés diszpozíciókra gyakorolt hatását, az új társadalmi közeg és a habitus össze nem illeszkedését írja le a habitusáthelyeződés fogalma (*habitus dislocation* – Lehmann 2007, Christodoulou-Spyridakis 2016). A hasadt habitus (*cleft habitus, habitus clivé* – Bourdieu 2008b) a korábbi és a jelenlegi társadalmi pozícióhoz tartozó diszpozíció-rendszerek összehétközhetetlenségét, állandó feszültségét, és ezek megterhelő, akár bénító érzelmi-pszichológiai következményeit helyezi a vizsgálódás középpontjába¹⁹ (Friedman 2016, Naudet 2018, Durst–Nyíró 2021, Nyíró–Durst 2021). A hasadt habitust Bourdieu (2008) elsősorban a saját mobilitási pályájára és (kutatói) habitusára alkalmazta (Fáber 2018: 58), a fogalom mindazonáltal a társadalmi mobilitáskutatások új, kvalitatív áramának „mesterekategoriájává” (Hadas 2021: 29) vált. Ugyanakkor néhány kvalitatív vizsgálat arra az eredményre jutott, hogy a társadalmi mobilitás nem feltétlenül vezet hasadt habitushoz, és a hatásai sem feltétlenül tartósak (Christodoulou–Spyridakis 2016, Naudet 2018, Nyíró–Durst 2021). Ezzel összhangban más kvalitatív mobilitásvizsgálatok a habitus adaptációs képességét, a pszichológiai megküzdés, a koherenciateremtő énelbeszélés jelentőségét (Naudet 2018, Christodoulou–Spyridakis 2016, Bereményi–Durst 2021) és a megosztott, ám a különféle diszpozíciók „összehétközésén” alapuló habitusok alkalmazkodóképességét és szituativitását („kaméleon-” habitus), azaz végső soron a habitus adaptációs képességét emelik ki (Abrahams–Ingram 2013, Ingram–Abrahams 2016).²⁰

A társadalmi mobilitás hatásainak vizsgálatakor a mobilitás terjedelme, időbeli lefutása, iránya és célállomása meghatározó tényező (Friedman 2016), csakúgy, mint a családi szocializáció vagy az iskolai előmenetelhez társított családi értékek (Naudet 2018). A habitus áthelyeződésével járó össze nem illeszkedésének mértékét erősen befolyásolja például, hogy milyen társadalmi közegből milyen közegbe érkezik a cselekvő, a befogadó közeg mennyire zárt és hierarchikus, ami meghatározza azt, hogy miképpen tud a felfelé mobil cselekvő benne mozogni és beilleszkedni. A nemzetközi és a hazai mobilitáskutatások túlnyomórészt a nagy terjedelmű és meredek iskolai mobilitási pályát befutókat vizsgálták, akik alsó- vagy munkásosztályi

19 A hasadt habitust magyarországi roma és nem roma első generációs értelmiségiek körében vizsgálta Durst Judit és kutatócsoportja: lásd a Szociológia Szemle 2021/4. számát.

20 A habitus adaptációs kapacitása, ennek mibenléte és meghatározó tényezői, akárcsak a habitus egységessége, szétfőredezett, avagy plurális volta is tudományos vita tárgya, lásd pl. Bourdieu 2000, 2002, Lahire 2012 [2001], Hadas 2021, Wacquant 2016.

pozícióból értelmiségi vagy elitpozícióba kerültek, vagy arra törekedtek (Bereményi–Durst 2021, Naudet 2018, Durst–Nyíró 2021, Christodoulou–Spyridakis 2016, Abrahams–Ingram 2013, Ingram–Abrahams 2016, Friedman 2016, Nyíró–Durst 2021). A hasadt habitus fogalma és főleg annak empirikus alkalmazása tehát a társadalmi mobilitás fogalmának csak egy szűkebb tartományát fedi le: a kulturális tőke felhalmozásán keresztüli vertikális előrelépését egy erősen meritokratikus társadalmi térben, miközben a kisebb léptékű, alsóbb társadalmi pozíciók közötti felfelé mobilitásról vagy éppen a horizontális mozgások tapasztalatairól, illetve mindezek habitusra gyakorolt hatásairól keveset tudunk.

Amikor Bourdieu (2008b) a hasadt habitus fogalmával írta le a pályáját, azzal nem pusztán a társadalmi mobilitás megélt nehézségeit, hanem az iskolához fűződő ambivalens viszonyát és a vidéki terek, a vidékiség a habitusára gyakorolt hatásait és értelmezte. Fokozatosan el kellett hagynia például a gyermek- és ifjúkora (a párizsihoz képest) „provinciális” nyelvjárásait, ahogyan egyre magasabb fokú oktatási intézményekbe lépett és ezzel együtt a fizikai (földrajzi) térben is mozgott (Bourdieu 2008b). Bár a hasadt habitus alapvetően a társadalmi térhez kötődő fogalom, egy olyan társadalmi pályát ír le, amely az osztályok közötti szimbolikus határok megsértésével jár (Reed-Danahay 2020: 101). Emiatt kíséri a sehova sem tartozás (*being out of place* – Bourdieu 2008b: 57) erősen térbeli metaforája, mivel a két társadalmi világ közöttiség élményében benne rejlik a korábban kitüntetett, érzelmileg fontos fizikai terek elhagyásának fájdalma és az idegenség élménye is.

Mozgás és immobilitás a társadalmi és a fizikai térben

A társadalmi térben zajló mozgások gyakran leképeződnek a fizikai térben is, aminek oka a két tér közötti nagyfokú átfedés (Bourdieu 1996). A kétféle térbeli pozíció egyezése az immobilitást is erősítheti. Bourdieu (1984: 124) például rámutat arra, hogy a mezőgazdasági dolgozók társadalmi pozíciója, amit a kevés kulturális tőke és a legitim kultúrától való nagy távolság jellemez, éppen azáltal válik olyan távolivá a társadalmi térben, hogy ez az életmód a fizikai térben is alacsony presztízssű régiókban és településtípusokban, illetve a kulturális tőkéhez hozzáférést nyújtó intézményektől távoli terekben összpontosul. A térhez kötöttségük és „belenövésük” a paraszti életmódba (Reed-Danahay 2020: 40) – akárcsak a béarni agglagének esetében – egyszerre fakad a tőkehiányos társadalmi pozícióból, valamint a szűkösség és beszűkítettség tudatából, a földrajzi helyzetükből eredő távolságból és elszigeteltségből. Immobilitásuk mögött olyasfajta fatalizmus áll, amely szimbolikus erőszak eredménye: a saját helyük „megtanulásával” végső soron a legitim kultúrától és a társadalom többségétől érzett távolságukat teszik belsővé (Bourdieu 1984, 2008a, Bourdieu et al. 1999, Reed-Danahay 2020: 43).

Hasonlóképpen, a társadalmi és a fizikai térbeli mozgás erősítheti egymást, ha egyirányúak; ez hosszabb távon a habitust építő diszpozíciók, a habitus és az új tár-

sadalmi hely, valamint a habitus és a habitat összesimulásában is megnyilvánulhat (Bourdieu 2000: 147, Berger 2018). Jól ismert összefüggés például, hogy a társadalmi mobilitás térbeli mobilitással (egy jobb környékre vagy nagyobb, kényelmesebb lakásba költözéssel) is járhat, azaz a társadalmi térbeli előrelépés leképeződik a fizikai térben is. Az egyik térben való mozgás azonban nem feltétlenül jár együtt a másik térben való mozgással, bár a két tér kölcsönviszonya és a habitus és a habitat közötti illeszkedést valószínűsíti. Elképzelhetőek ellentétes irányú vagy késleltetett mozgások is e két térben. Előfordulhat, hogy a társadalmi előrelépés nem jár költözéssel, miként az is, hogy a fizikai térbeli mozgás (földrajzi mobilitás, migráció) nem von maga után (jelentősebb vagy tartós) társadalmi felemelkedést. A rövid távú transznacionális migráció vagy földrajzi mobilitás például anyagi boldogulást jelenthet jelentősebb társadalmi előrelépés nélkül is az Észak-Magyarország és London között mozgó roma családoknak, miközben a gyerekek aspirációit is növelheti (Durst–Nyíró 2018).

Megeshet azonban, hogy egy kisebb léptékű fizikai térbeli mozgás is drámai következményekkel jár, főleg, ha a térbeli mozgás kényszerű és a társadalmi tér tudatos átalakításához kapcsolódik. Ilyenek például a kitelepítések és áttelepítések, amelyek során az adott csoport térbeli áthelyezésével egyben annak társadalmi helyzetét is meg akarják változtatni²¹ (vö.: Bourdieu 1996: 12). A *Les paysans déracinés* [*Kitelepített avagy gyökértelenített parasztok*] (Bourdieu–Sayad 1964, Reed–Danahay 2020: 49–53) az algériai parasztok „áttelepítő táborokba” (*resettlement camp* – Reed–Danahay 2020: 51) helyezésének következményeit elemzi. A falu rendezett térbeli és társadalmi viszonyaiból a kitelepített parasztok egy ismeretlen „kváziurbánus” (Reed–Danahay 2020: 49) térben találták magukat, ahol nem voltak érvényesek a korábbi társadalmi és térhasználati szabályok: az új térben felbomlottak a rutinok és a társadalmi hierarchia. A habitus és a habitat korábbi tökéletes illeszkedését egy radikális össze nem illeszkedés váltotta fel. Mindezeknek – bár Bourdieu és Sayad (1964: 87) ebben a tanulmányukban csak egyszer használták a fogalmat – a habitusra gyakorolt hatásai egyértelműen megmutatkoznak a téri dezorientációban, az ott-hontalanság érzésében, a melankóliában és a szorongásban. Azok, akik ragaszkodtak a korábbi paraszti világukhoz, az immobilitás stratégiáját választották, azaz a táborokban maradvá beleragadtak az amúgy is felbomló paraszti életmódjukba (*empeasanted* – Reed–Danahay 2020: 52). A habitus adaptálódását voltaképpen a térbeli mobilitás folytatása jelentette, mivel azok, akik „parasztlanították magukat” (*depeasanted* – Reed–Danahay 2020: 52), és továbbmentek városba, az életmódváltáson keresztül idővel valamelyest hozzá tudták igazítani társadalmi pozíciójukat a megváltozott fizikai térbeli pozíciójukhoz.

Miközben a béarni agglomerációk és a táborokban maradóknak immobilitása értelmezhető beragadásként (*stuck* – Reed–Danahay 2020: 52), a dezorientációjuk és az alkalmazkodáskényszer foka különböző mértékű, mivel a körülöttük lévő társadalmi tér

21 A hortobágyi kitelepítésekről mint tér- és társadalomformálási kísérletről lásd Saád 2015.

is eltérő mértékben változott. Elemzésükben Bourdieu és Sayad (1964) rámutat arra, hogy az immobilitás privilégiumként is értelmezhető, miközben jelenthet elégedettséget és otthonosságot, frusztrációt vagy elidegenedettséget a habitus és a társadalmi tér illeszkedésének függvényében (Reed-Danahay 2020: 55). Az illeszkedés esélyét sokszor a társadalmi tér változásának mértéke és üteme határozza meg: az immobilitás jelenthet bennragadást, ha a társadalmi tér hirtelen és nagymértékben változik, vagy ha a többi hasonló pozíciójú cselekvő mozogni kezd (Reed-Danahay 2020: 68). Az immobilitás ugyanakkor lehet tudatosan vállalt, „választott”,²² ha a társadalmi tér relatíve stabil, és a változás nem fenyegeti a cselekvőt jelentős pozícióromlással.

A mozgás fizikai térbeli terjedelme önmagában ugyanakkor keveset mond el a társadalmi és a térbeli mozgást kísérő alkalmazkodáskényszerről és következményeiről, amit például a hasadt habitus vagy a fizikai térbeli dezorientáció jelenít meg. A nagy földrajzi távolságot felölelő „életmódmigráció” (megfelelő tőkék és bizonyos „vilgjártság” birtokában) akár a nyelvi és kulturális különbségek ellenére sem jelent akkora adaptációs kényszert, mint az algériai parasztok *belföldi* áttelepítése, aminek következtében a gyökereiket elvesztők „saját hazájukban váltak idegenekké” (*un émigré chez lui* – Bourdieu – Sayad 1964: 79; *émigré at home* – Reed-Danahay 2020: 52).

A társadalmi és térbeli mobilitás konstellációi: a társadalmi pályáiv

A társadalmi térbeli és a fizikai térbeli (elsajátított) pozíció részben, de nem tökéletesen fedi egymást, ám a köztük lévő viszonyok dinamikusan alakulhatnak, így a kétféle tér közötti mozgás nem feltétlenül egyirányú. A társadalmi és a fizikai térbeli mobilitás konstellációinak sokfélesége (egyező vagy ellentétes irányok, a mobilitás terjedelmének különbségei) miatt a mozgások értelmezésekor indokoltnak látszik a társadalmi és a térbeli mozgást/mobilitást szétszálazni (vö.: Reed-Danahay 2020). Az egymáshoz viszonyított elmozdulások értelmezésével teljesebb képet kaphatunk a társadalmi és a fizikai térbeli mozgások egymáshoz való viszonyáról, tartalmáról, megélt jelentéseiről, valamint a habitus adaptációjának²³ lehetőségeiről és korlátairól²⁴.

Ezen összetett téri és társadalmi mobilitási konstellációk és az ezeket kísérő habitusváltozás vizsgálatához az illeszkedések és össze nem illeszkedések elemzése (*fit and misfit* – Bourdieu 2002: 18) vihet közelebb. Ez egyfelől a habituson belül, a különféle diszpozíció-rendszerek közötti illeszkedésként vizsgálható, másfelől a habitus társadalmi térben való elmozdulásakor a társadalmi pozíció és a diszpozíciók illeszkedéseként is elemezhető (Bourdieu 2000: 147–163, Wacquant 2016). A

22 Schewel (2019: 335) az általa kidolgozott aspirációkra és migrációs képességre alapozott elméleti keretben megkülönböztet kényszerű (involuntary), választott (voluntary) és belenyugvó, avagy alkalmazkodó (acquiescent) immobilitást, de ehhez nem használja Bourdieu-i fogalmakat, ezért itt ezt a tipológiát nem elemzem.

23 A habitus adaptációs képessége (avagy determináltsága) Bourdieu életművének talán legvitatottabb pontja (lásd például: Fáber 2018, Hilgers 2009, Hadas 2021, Wessely 2005).

24 Ehhez lásd Németh 2020a, 2022a, b.

habitus és a habitat (Bourdieu 2000), illetve a habitus és a társadalmi tér (Reed-Danahay 2020) illeszkedésének vizsgálata pedig megnyitja az utat és a habitus és a fizikai környezet illeszkedésének elemzése felé (vö.: Bourdieu–Sayad 1964, Hillier–Rocksby 2002). Az empirikus elemzésnél ugyanakkor fontos figyelembe venni, hogy a társadalmi térbeli pozíció és a diszpozíciók, a habitust építő diszpozíciók és a társadalmi közeg, valamint a habitus és a habitat közötti „szinte tökéletes” (Bourdieu 2000: 147) illeszkedés alapvetően egy elméleti feltételezés. Bourdieu hangsúlyozza a habitus praxisokat egységesítő voltát, ám a cselekvések és praxisok kontextushoz kötött, reaktív-improvizatorikus potenciálját is (Bourdieu 1984, 2000, 2002, 2009). Valamilyen fokú „tehetetlenségi mozgás” (inercia) (Bourdieu 2000: 160), akárcsak bizonyos improvizációs, adaptációs potenciál mindig rejlik a habitusban. Wacquant (2016) hangsúlyozza, hogy a habitus nem feltétlenül és nem teljesen egységes, míg Lahire (2012 [2001]) radikálisan szakít a habitus egységességének feltételezésével. Az illeszkedő és nem illeszkedő diszpozicionális rétegek elemzése ugyanakkor empirikus kérdéssé alakítja ezeket az elméleti kérdéseket, és egy dinamikusabb és árnyaltabb képet adhat arról, hogy milyen diszpozicionális rétegek változnak, és melyek maradnak változatlanok a társadalmi tér változása, illetve a társadalmi és térbeli mobilitás közepette (Hillier–Rocksby 2002, Wacquant 2016).²⁵

A térbeli és/vagy társadalmi mobilitást kísérő habitusváltozás mérése egyszerre elméleti és módszertani kérdés. Elméleti szinten egyfelől a habitusban rejlő adaptációs potenciált feszegeti. Másfelől az empirikus adatfelvétel módszertana eleve behatárolja a vizsgálódás léptékét és mélységét: nem mindegy, hogy mikro- vagy makroszintű, egyéni szinten vagy aggregáltan értelmezett adatokkal dolgozunk, hogy milyen időbeli metszetben vizsgálódunk („pillanatfelvételt” vagy utánkövetéses vizsgálatot készítettünk), valamint hogy hol tart éppen az illető a mobilitási pályán, honnan látunk arra rá. Emellett az elemzés mélységétől, érzékenységétől is függ, hogy mennyire alaposan feltárható az össze (nem) illeszkedések rendszere és ezek időbeli változása.

A társadalmi és a fizikai térbeli mozgások komplex konstellációinak elemzésére Bourdieu „társadalmipályáiv”-fogalma (*social trajectory*) kínál megoldást. Ez Bourdieu felfogásában a cselekvő és felmenői által birtokolt tőke mennyiségének és összetételének változása az életút során (Bourdieu 1984: 123–124.), azaz idetartozik mindenfajta inter- és intragenerációs mobilitás, minden vertikális és horizontális mozgás a társadalmi térben. A társadalmi pályáiv Reed-Danahay (2020: 60) felfogásában az életút (*life story*) egyfajta vázaként magában foglalja mindazon társadalmi és fizikai térbeli mozgásokat, amelyeket a cselekvő élete során végez, illetve amelyek vele történnek, beleértve azokat is, amelyek nem történnek meg, vagyis az immobilitást. A társadalmi pályáiv ebben a felfogásban nem annyira a mozgások (társadalmi vagy fizikai térbeli, mobilitás vagy migráció) közötti különbségekre, hanem azok társadalmi (habituális) meghatározottságára, illetve azok egymásutánisá-

25 Wacquant (2016) szerint a habitus fogalmával ezért jól értelmezhetők a krízisek és a társadalmi változások.

gára figyel, ily módon összeköti a társadalmi térbeli mozgásokat a fizikai helyekkel is. A koncepció tehát térben és időben nyitott, és arra is alkalmas, hogy a társadalmi térbeli pozícióból habituálisan várható, „objektíven valószínűsíthető” pályáivét az empirikus cselekvő által befutott pályáivvel és ennek szubjektíven megélt jelentésével együtt dinamikusán értelmezzük.

A társadalmi pályáiv szubjektív jelentései – az aspirációk otthonossága

A társadalmi pályáiv, azaz a társadalmi és a fizikai térbeli mozgások (mobilitások) megélt jelentéseinek értelmezéséhez a habitus fogalmának fenomenológiai megalapozottsága visz közelebb. A habitust a társadalmi pozíció „belakottsága”, otthonossága felől vizsgálva (Bourdieu 2000, 2002, Berger 2018: 146, Hillier–Rocksby 2002) feltárhatók az adott társadalmi helyhez kötődő vélelmek és jelentések, valamint a tevékenységek köznapi érvényessége, amelyek megszabják, hogy a cselekvők számára egyáltalán mi elgondolható és mi nem, mi lehetséges és mi nem, mi számít reálisan kivitelezhető célnak, és erre milyen stratégiákkal lehet törekedni. Ezt nevezi Bourdieu „társadalmi sorsnak” avagy „végzetnek” (*social destiny*) (Bourdieu 1984: 243–244). Ebből következően a társadalmi pályáivét egyszerre építik a habitushoz, illetve a társadalmi pozícióhoz kötött aspirációk, melyek egyszersmind valamekkora mobilitási képességet és hajlandóságot is körvonalaznak (Reed-Danahay 2020: 79, 90). Mindezek ugyanakkor interiorizáltak és a saját társadalmi hely otthonosságából fakadóan „természetesként”, „magától értetődőként” tételveződnek (Bourdieu 2000: 147), miközben a másik társadalmi helye, térbeli és társadalmi gyakorlatai és (im)mobilitási aspirációi a társadalmi térben többé-kevésbé távolinak, furcsának és idegennek tűnnek (vö.: Schütz 1984b). Ebből következően bizonyos társadalmi térbeli pozíciókban könnyebben elképzelhető a térbeli és társadalmi mozgás, mint másokból. Bourdieu szerint bizonyos pozíciókban „a tőkék hiánya fokozza a végesség tapasztalatát és helyhez köti az embert” (Bourdieu 1999: 127, idézi Reed-Danahay 2020: 25). A választások és aspirációk behatárolt voltát végső soron a birtokolt tőkemennyiség homályosan felismert (de nem teljesen reflektált) tudata táplálja (Bourdieu 1984: 124–125, 1999: 127).

Miközben a habitus *valószínűsít* bizonyos mobilitási aspirációt és hajlandóságot, ami társadalmi pályáivként „realizálódik”, a habitus improvizációs potenciáljából fakadó váratlan döntések vagy a társadalmi térbeli pozíciót alakító össze nem illeszkedések²⁶ okozta aspirációs többlet következtében a társadalmi pályáiv letérhet a valószínűsített pályáról. A „modális” és a „deviáns” társadalmi pályáivék közötti kontraszt voltaképpen egy távolságot jelent, amit a kiszorítottság (*displacement*), az

26 Az ellentétes értékvilágú, társadalmi származású szülők és az eltérő szocializációs minták két szocioanalízisben is aspirációs többletként értelmezhetők: Bourdieu 2008b, Hadas 2021.

oda nem tartozás (*out of place*) érzése kísérhet²⁷ (Bourdieu 2000: 127, Reed-Danahay 2020: 101). Ezek az érzések voltaképpen olyan erős térbeli metaforák, amelyek a társadalmi pályáiv kiinduló- és végpontja közötti *szubjektíven* érzékelt, megélt társadalmi távolságot értelmezik. Az otthonosság érzésének elvesztése bizonyos értelemben a társadalmi pályáiv végpontjai között *szubjektíve* érzékelt társadalmi távolság leképeződése. Ez összességében a „partra vetett hal” (Oliver–O’Reilly 2010: 61) érzését kelti a társadalmi és vagy fizikai térben mobil cselekvőben, ami épp ellentétes azzal, amikor a habitus a megszokott társadalmi közegében „úgy él, mint a hal a vízben” (Bourdieu–Chartier, idézi Fáber 2018: 151).

A társadalmi pályáivben a *szubjektíven* érzékelt (megélt) távolság megvilágítja, hogy bizonyos nagy terjedelmű társadalmi pályáivokban miért tűnik gyakorinak a hasadt habitus tapasztalata, hogy miért érezheti magát egy nagy társadalmi mobilitási pályát befutó, objektíve sikeres első generációs értelmiségi idegenül az újonnan megszerzett középosztályi pozíciójában, s miért találja magát társadalmi értelemben (és gyaníthatóan a fizikai térben is) „két világ között”, avagy a „senki földjén” (Bourdieu 2008b, Durst–Bereményi 2021, Durst–Nyíró 2021, Naudet 2018). Nem véletlenül használják az otthonosság metaforáját a saját mobilitási pályájukról beszélő interjúalanyok és a kutatók egyaránt. Az otthonosság tapasztalata ugyanis egyszerre térbeli és társadalmi: kifejezi a saját társadalmi világhoz fűződő „doxikus”, azaz megkérdőjelezetlen viszony mély természetességét,²⁸ ami a társadalmi pozícióhoz kötődő vélekedéseket, tapasztalatokat, gyakorlatokat és aspirációkat a világ természetes működésmódjává „naturalizálja”²⁹ (Bourdieu 2000: 147, Fáber 2018).

Az össze nem illeszkedések vizsgálata éppen az otthonosság elvesztéséből fakadó reflexiók kényszeren keresztül világítja meg a habitus adaptációs képességét és ennek korlátait (Bourdieu 2000), és bepillantást nyújthat az adaptáció folyamatába.³⁰ A társadalmi pályáiv objektív és *szubjektíven* megélt terjedelmének együttes elemzése azt is magyarázhatja, hogy a különféle (főképp a kulturális) tőkék bőségével jellemezhető társadalmi pozíciókból miért látszik könnyebbnek mind a nagyobb terjedelmű fizikai térbeli mozgás (akár transznacionális vagy „életmódmigráció”), mind a társadalmi mobilitás: a nagyobb földrajzi távolság ellenére a kibocsátó és a befogadó társadalombeli pozíció jó eséllyel nem fog túlságosan különbözni, azaz a cselekvő viszonylag otthonosan mozog az új társadalmi és fizikai helyén is. Ezt az otthonosságot az adaptációs képesség tudata (végső soron a birtokolt tőkemennyiség és a habitus működésmódja), valamint a társadalmi, fizikai hely ismerősége, a

27 Bár e vizsgálat is magas pozíciókat betöltő, elitértelmiségi pályákat befutókról szól, így az eredményei más, a hasadt habitus fogalmát használó mobilitáskutatásokhoz hasonlóan nem teljesen általánosíthatók.

28 Ez a Bourdieu-i gondolatmenet sokat merít a fenomenológiából, mindenekelőtt a schützti értelemben vett életvilág és a természetes beállítódás fogalmából (Schütz–Luckmann 1984).

29 E tekintetben az otthonosság fogalma a mindennapi tapasztalatban gyökerező köznapí és a tudományos értelmezést segítő „másodfokú” konstrukcióként is használatos (Schütz 1984a: 177).

30 A társadalmi világok közötti mozgás komplexitását, a társadalmi mobilitással járó érzelmi, mentális, társadalmi változásokat, kríziseket világítja meg Bourdieu önmagáról írt szocioanalízise (Bourdieu 2008b). Emellett más, a szépirodalom, az önéletrajz és a szocioanalízis határán mozgó kortárs francia munkák is mutatják az önértelmezés és az újraértelmezés jelentőségét az értelmiségivé válás útján, és feltárják a habitus adaptációs mechanizmusát, valamint az ezt kísérő töreket és kríziseket: Ernaux (2021), Éribon (2009), Louis (2015).

habitus és a habitat illeszkedése is táplálja. Ugyanakkor a társadalmi és fizikai terek közötti mozgásnak mindig van valamilyen kockázata, miként a habitus adaptációs képességének is megvannak a maga határai. Ezt jól mutatja az a tény, hogy miközben az egész világra kiterjedő mobilitás lehetősége a magasabb társadalmi pozíciójúak számára elvileg korlátlanul elérhető, mégis viszonylag kevés a világban teljesen otthonosan mozgó kozmopolita (Duyvendak, idézi Reed-Danahay 2020: 132). Az Erasmus-ösztöndíj kritikusai szerint az leginkább azoknak a középosztályi háttérű diákoknak teremt mobilitási lehetőséget, akiknek erre amúgy is megvan az aspirációjuk, miközben azok kevésbé aspirálnak erre, akiknek a társadalmi pályáivében a kevesebb birtokolt tőke és a habituális kötöttségek miatt ez amúgy is kevésbé valószínű. Mindez megmutatja, hogy miként termeli újra a habitusok működés módja a társadalmi és szimbolikus egyenlőtlenségeket akár a nemzetek feletti szinteken is (Reed-Danahay 2020: 110).

Konklúzió

Bourdieu térbeliségre vonatkozó munkái (1984, 1996, 2000, 2002, 2008a, b) és ezek interpretációi (Berger 2018, Reed-Danahay 2020) alapján a fizikai és a társadalmi teret analitikusan megkülönböztetve három olyan elméleti csomópontot azonosítottam, amelyek összekötik a társadalmi és a fizikai teret: a testiesült habitust, az otthon és az otthonosságot, valamint a mozgást és a mobilitást. Ezek társadalmi és a fizikai térbelisége megmutatja, hogy a kétféle térdimenzió voltaképpen kölcsönösen, noha nem egyforma mértékben konstituálja egymást. Az analitikus szétválasztás elméletileg gyümölcsöző, de a társadalmi tér hierarchikussága és relationalitása, azaz *térbelisége*, valamint a fizikai tér *társadalmi* jelentésekkel, praxisokkal átszőtt volta megmutatja, hogy ezek szorosan összetartoznak és leginkább kölcsönhatásaikban vizsgálhatók. Ezért a feltárt elméleti csomópontok egyszersmind empirikus kutatási irányokat is körvonalaznak, amelyek a habitus térbeliségét különféle összefüggésekben mutatják meg.

A társadalmi pozíció, valamint annak jelentései és relationalitása kifejezik a cselekvő társadalmi térbeli *helyét*, következésképpen a habitus társadalmi helyéretként is értelmezhető (Bourdieu 2000: 184, Hillier–Rocksby 2002). A társadalmi hely a fizikai térre kivetülve kijelöl egy bizonyos elfoglalt teret, amit Bourdieu elsajátított térként értelmez. A testiesült habitus a testi mivolton keresztül köti össze a fizikai és társadalmi teret: míg a habitus a társadalmi térben, a test a fizikai világban lokalizálja a cselekvőt (Bourdieu 1996, Reed-Danahay 2020). A legfontosabb elsajátított tér az otthon, ami felfogható a társadalmi térbeli pozíció indikátoraként (Bourdieu 1996: 13). A habitus és a habitat elméletileg kidolgozott (Bourdieu 2000), de empirikusan sporadikusan vizsgált összefüggése leginkább a habitus és a fizikai tér kölcsönhatásainak vizsgálatában kecsegtet új eredményekkel (Berger 2018: 146–148). Ez magában foglalhatja az otthonteremtés esélyének és vágyának társadalmi

meghatározottságait, valamint a habitus és habitát „összeillesztését” a társadalmi és a fizikai térben, ami az otthonteremtés folyamatának materiális, érzelmi és társadalmi vetületein keresztül vizsgálható (Németh 2020a, b, 2022a). A fizikai térre is kiterjedő fókusz megmutathatja az otthon- és helyteremtés (Hillier–Rocksby 2002) gyakorlatait és bizonyos, a helybe nem illeszkedő habitusok megjelenésének térátalakító hatásait (lásd például: Németh 2022a, Berger–Tomay 2022).

A társadalmi tér és a habitus sokrétű kölcsönviszonyban állnak: a mozgás a társadalmi térben megváltoztatja a cselekvő társadalmi pozícióját, azaz „áthelyezheti” a habitusát, ami társadalmi mobilitáskutatások gyakran vizsgált jelensége. E mozgás nem más, mint a társadalmi tőkék mennyiségének és összetételének változásából következő társadalmi térbeli pozícióváltozás. Bourdieu felfogásában (Bourdieu 1984) viszont nem minden mozgás minősül társadalmi mobilitásnak, miközben úgy is bekövetkezhet relatív vagy abszolút pozícióváltozás a társadalmi térben, hogy a cselekvő nem változtatja meg a pozícióját, ám az mégis áthelyeződik a társadalmi tér hirtelen vagy nagyarányú változása következtében. A társadalmi és a fizikai tér közötti szoros, de nem teljesen mechanikus kapcsolat következtében a cselekvő pozícióváltozása a társadalmi térben fizikai térbeli mozgást, mobilitást is valószínűsít, míg a fizikai térbeli mozgások önmagukban csekélyebb hatással lehetnek a társadalmi térbeli pozíció változására.

Mivel a habitusban nemcsak a saját pozíció, hanem annak más pozícióktól való távolsága is rögzül (Bourdieu 1984: 172, 246), így a saját társadalmi és fizikai térbeli hely interiorizálása az adott társadalmi-térbeli pozícióhoz kötődő lehetőségeket, vágyakat, aspirációkat is természetessé teszi (Bourdieu 2000: 147, Fáber 2018). Ily módon a habitus valószínűsít egy bizonyos társadalmi pályáivet és mobilitási hajlandóságot, amit az objektív társadalmi pozícióhoz kötődő lehetőségek és a szubjektíve érzett mobilitási esélyek egyszerre építenek a habitus közvetítésével. A társadalmi pályáivet Reed-Danahay (2020: 60) értelmezésében magában foglalja a cselekvő és felmenői inter- és intragenerációs mobilitásait, különféle vertikális és horizontális mozgásait, valamint immobilitásait a fizikai és a társadalmi térben. Ezzel a fogalommal megkerülhető a kortárs mobilitás- és migrációkutatásokban fel-felbukkanó, mobilitás és migráció közötti fogalmi dilemma (Reed-Danahay 2020: 3–4, Váradai 2018: 15–17, 20–22), mivel egyfelől mindenféle irányú és terjedelmű társadalmi és fizikai térbeli mozgást magában foglal, másfelől ezen mozgások bonyolult konstellációit (egymáshoz képesti elmozdulás irányai, a mozgás terjedelme és időtartama) is elemzés tárgyává teszi. A mobilitás klasszikus (egydimenziós és többnyire vertikális) felfogásához (lásd például: Andorka 1982, 2006), valamint a kvalitatív mobilitáskutatások intragenerációs iskolai mobilitási fókuszához képest a társadalmi pályáivet fogalmával a térbeli és társadalmi mozgások terjedelme és egymáshoz képesti irányai finomabban és mélyebben elemezhetők akár intergenerációs metszetben is.

A társadalmi pozíció otthonossága (avagy a társadalmi helyézet) a társadalmi pályáivet fogalmán keresztül a mobilitási aspirációk magától értetődőségére is rávi-

lágít, aminek a gyújtópontjában a habitusnak a társadalmi világ működését és a „társadalmi sorsot” magától értetődőségek soraként naturalizáló működésmódja áll (Bourdieu 1984: 243–244, 2000: 147–157, Fáber 2018). Mivel a társadalmi pályáiv fogalma erősen kötődik a társadalmi pozíció otthonosságához, így ebben a fogalmi keretben jól követhetővé válik, hogy miként bontja fel a társadalmi (és bizonyos fokig a térbeli) mozgás a habituson belüli (diszpozíció-rendszerek közötti), valamint a habitus és a társadalmi pozíció között elméletileg feltételezett illeszkedést (Bourdieu 2000: 147, 157), miközben a habitus és a habitat közötti illeszkedés (Bourdieu 2000, Hillier–Rocksby 2002) vizsgálata a fizikai tér irányába is kiterjeszhető. A társadalmi pályáiv tehát a habitust, az otthonosságot és a mozgást, illetve ennek természetességét összeköti, és a közöttük lévő kölcsönhatásokat is vizsgálat tárgyává teszi. A habitus, valamint a társadalmi és fizikai tér közötti kölcsönhatások a mozgások vagy a társadalmi tér hirtelen változása következtében létrejövő illeszkedések és össze nem illeszkedések vizsgálatán keresztül feltárhatók, ugyanis az otthonosság elvesztésén, illetve annak reflexiók kényszerén keresztül mutatkozik meg a habitus késleltetett működése, adaptációs krízise (*hiszterézis, Don Quijote-hatás* – Bourdieu 2000: 160) vagy éppen az adaptáció lassú folyamata.

A társadalmi pályáiv fogalmával végül a habitusba írt „modális” és az attól eltérő „deviáns” (Reed-Danahay 2020: 101) pályáivek közötti eltérés „objektíven” (a társadalmi és a fizikai térbeli terjedelem, a társadalmi tér változása), valamint szubjektíven, a mobilitás megélt tapasztalatai alapján vizsgálható, mivel a modális pályáivtól való nagy eltérés sokszor az otthonosság elvesztéseként jelenik meg az életutakban. Ez akkor a leglátványosabb, ha a társadalmi pályáiv életstílusokat, osztályokat elválasztó társadalmi és szimbolikus határokon is átlép (Danahay 2020: 101), voltaképpen ilyen nagy terjedelmű mobilitási pályát ír le a hasadt habitus (Bourdieu 2008b) fogalma. Ily módon a társadalmi pályáiv fogalma a habitusból következő modális pályájától való eltérés szubjektíven megélt tapasztalatait is értelmezhetővé teszi, és segít feltárni az „objektíven” sikeres iskolai mobilitási pályák mögötti habitusváltozást és annak a megélt életútra gyakorolt hatásait.

A társadalmi pályáiv egyszerre teszi vizsgálhatóvá a testiestült habitus társadalmi és fizikai térbeli elhelyezkedését, a habitushoz kötött (im)mobilitási aspirációkat, valamint az életút (avagy a családtörténet) során megtett társadalmi és fizikai térbeli mozgások összességét, illetve az otthonosság szubjektív jelentéseit. A társadalmi pályáiv ebben a felfogásban bizonyos értelemben az élettörténeti megközelítés „alternatívája” (Reed-Danahay 2020: 60) lehet az empirikus migráció- és mobilitáskutatásokban: bár nem helyettesítheti az élettörténeti megközelítést, annak egy szűkebb spektrumára, a habitusra és a mobilitási aspirációkra, az egymást alakító társadalmi és fizikai térbeli mozgásokra és ezek kölcsönhatásaira irányíthatja a figyelmet, ezzel is dinamizálva a habitus olykor determinisztikusan felfogott fogalmát.

Irodalom

- Abrahams, J. – Ingram, N. (2013): The chameleon habitus: Exploring local students' negotiations of multiple fields. *Sociological Research Online*, 18(4), 213–226. <https://doi.org/10.5153/sro.3189>
- Andorka, R. (2006): *Bevezetés a szociológiába*. Budapest: Osiris.
- Andorka, R. (1982): *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. Budapest: Gondolat.
- Bereményi, B. Á. – Durst, J. (2021): Meaning making and resilience among academically high-achieving Roma women. *Review of Sociology of the Hungarian Sociological Association*, 31(3), 103–132. doi: <https://doi.org/10.51624/szocszemle.2021.3.5>
- Berger, V. (2018): *Térré szőtt társadalmiság. A tér kategóriája a szociológiaelméletekben*. Budapest: L'Harmattan.
- Berger, V. – Tomay, K. (2022): Habitus és térbeliség viszonya a vidéki dzsentrifikáció kapcsán. Előadás a B+20 – Az ELTE TáTK Társadalomelmélet Tanszék Bourdieu halálának 20. évfordulójára rendezett konferenciáján. Budapest, 2022. december 2.
- Berki, M. (2021): A magyarországi „téri fordulat” egyik sarokköve: Berger Viktor (2018): *Térré szőtt társadalmiság. A tér kategóriája a szociológiaelméletekben*. (recenzió). *Replika*, 121–122. 287–294.
- Bourdieu, P. (1984): *Distinction: A social critique of the judgement of taste*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Bourdieu, P. (1994): *Férfiuralom: írások nőkről, férfiakra, feminizmusról*. Budapest: Replika Kör.
- Bourdieu, P. (1996): Social Space, Physical Space and Habitus. *Vilhelm Aubert Memorial lecture, Report*, 10, 87–101. https://www.academia.edu/42016978/Physical_Space_Social_Space_and_Habitus
- Bourdieu, P. (2000): *Pascalian Meditations*. California: Stanford University Press.
- Bourdieu, P. (2002): Habitus. In Hillier, J. – Rooksby, E. (eds.): *Habitus: A Sense of Place*. Aldershot, Burlington: Ashgate, 17–37.
- Bourdieu, P. (2005): *The Social Structures of Economy*. Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, P. (2008a): *The Bachelors' Ball. The Crisis of Peasant Society in Béarn*. Chicago: University of Chicago Press.
- Bourdieu, P. (2008b): *Sketch For a Self-Analysis*. Chicago–London: University of Chicago Press.
- Bourdieu, P. (2009 [2000]): *Struktúrák, habitusok és gyakorlatok*. In *A gyakorlat elméletének vázlatok. Három kabil etnológiai tanulmány*. Budapest: Napvilág, 208–236.
- Bourdieu, P. – Accardo, A. – Balazs, G. – Béaud, S. – Bonvin, F. – Bourdieu, E. – Bourgeois, Ph. – Broccolichi, S. – Champagne P. – Christin, R. – Faguer, J-P. – Garcia, S. – Lenoir, R. – Oeuvrard, F. – Pialoux, M. – Pinto, L. – Podalydès, D. – Sayad, A. – Soulié, Ch. – Wacquant, L. (1999): *The Weight of The World. Social Suffering in Contemporary Society*. Stanford: Stanford University Press.

- Bourdieu, P. – Sayad, A. (1964): Les paysans déracinés. Bouleversements morphologiques et changements culturels en Algérie. *Études rurales*, 12: 56–94. <https://doi.org/10.3406/rural.1964.1132>
- Christodoulou, M. – Spyridakis, M. (2016): Upwardly mobile working-class adolescents: a biographical approach on habitus dislocation. *Cambridge Journal of Education*, 47(3): 315–335.
- Creswell, T. (2009): *Place*. <https://booksite.elsevier.com/brochures/hugy/SampleContent/Place.pdf> Utolsó letöltés: 2023. 02. 13.
- Dúll, A. (2009): *A környezetpszichológia alapkérdései: helyek, tárgyak, viselkedés*. Budapest: L'Harmattan.
- Durst, J. – Nyírő, Zs. (2018): Constrained choices, enhanced aspirations: Transnational mobility, poverty and development. A case study from North Hungary. *Review of Sociology of the Hungarian Sociological Association*, 28(4): 4–36. <https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2018.4.1>
- Durst, J. – Nyírő, Zs. (2021): Introduction: Cultural Migrants? The consequences of educational mobility and changing social class among first-in-family graduates in Hungary. *Review of Sociology of the Hungarian Sociological Association*, 31(3): 4–21. doi:<https://doi.org/10.51624/szocszemle.2021.3.1>
- Érison, D. (2009): *Le retour à Reims. Une théorie du sujet*. Paris: Librairie Arthème Fayard.
- Ernaux, A. (2021): *Évek*. Budapest: Magvető.
- Fáber, Á. (2018): *Pierre Bourdieu: Elmélet és politika*. Budapest: Napvilág.
- Friedman, J. (2002): Placemaking as Project? Habitus and Migration in Transnational Cities. In Hillier, J. – Rooksby, E. (eds.): *Habitus: A Sense of Place*. Aldershot, Burlington: Ashgate, 299–317.
- Friedman, S. (2016): Habitus Clivé and the Emotional Imprint of Social Mobility. *The Sociological Review*, 64(1), 129–147. <https://doi.org/10.1111/1467-954X.12280>
- Hadas, M. (2021): *Outlines of a Theory of Plural Habitus. Bourdieu Revisited*. London – New York: Routledge.
- Hidas, Z. (2015): Helyek, emlékek, identitások – belakott világaink. In Keszei, A. – Bögre, Zs. (szerk.): *Hely, identitás, emlékezet*. Budapest: L'Harmattan, 52–74.
- Hilgers, M. (2009): Habitus, Freedom, and Reflexivity. *Theory & Psychology*, 19(6): 728–755. <https://doi.org/10.1177/0959354309345892>
- Hillier, J. – Rooksby, E. (2002): Introduction. In Hillier, J. – Rooksby, E. (eds.): *Habitus: A Sense of Place*. Aldershot, Burlington: Ashgate, 3–27.
- Ingram, N. – Abrahams, J. (2016): Stepping outside of oneself: how a cleft-habitus can lead to greater reflexivity through occupying 'the third space'. In Thatcher, J. – Ingram, N. – Burke, C. – Abrahams, J. (eds.): *Bourdieu: The Next Generation: The development of Bourdieu's intellectual heritage in contemporary UK sociology*. London: Routledge, 168–184.

- Jóvér, V.(2022): Bourdieu and Social Space. Mobilities, Trajectories, Emplacements (Worlds in Motion 6., Berghahn Books, New York, 161). (recenzió) *Tér és Társadalom*, 36(3): 194–197. <https://doi.org/10.17649/tet.36.3.3453>
- Kawash, S. (2010): A hajléktalan test. *Replika*, 71. (Utcafront), 53–71.
- Keszei, A. (2015): Hely és emlékezet között In Keszei, A. – Bögre, Zs. (szerk.): *Hely, identitás, emlékezet*. Budapest: L'Harmattan, 52–73.
- Lahire, B. (2012 [2001]): A habituselmélettől egy pszichológiai szociológia felé. *Replika*, 79 (Individuumszociológiák): 45–66.
- Lehmann, W. (2007): “I Just Didn’t Feel Like I Fit in”: The Role of Habitus in University Dropout Decisions. *Canadian Journal of Higher Education*, 37(2): 89–110.
- Louis, É. (2015): *Leszámolás Eddyvel*. Budapest: Ab Ovo.
- Naudet, J. (2018): *Stepping into the Elite: Trajectories of Social Achievement in India, France, and United States*. New Delhi: Oxford University Press.
- Németh, K. (2020a): Marginalizált térből átmeneti térbe. Egy térbeli-társadalmi mobilitási pálya megélt jelentései. *Szociológiai Szemle*, 30(2): 50–71.
- Németh, K. (2020b): Mit jelent lakni? Hajléktalan identitás és otthonteremtés egy „lakásperformanszon” keresztül. *Kultúra és közösség*, 4 11:(5): 59–69 (különszám).
- Németh, K. (2022a): Cosmopolitans in a farmhouse: Return migration and the adaptation of habitus through the lens of a homemaking process. *Intersections. East European Journal of Society and Politics*, 8(2): 100–119. <https://doi.org/10.17356/ieejsp.v8i2.840>
- Németh, K. (2022b): Az önkizsákmányolás fénytörései. A kertészet és a térbeli, társadalmi mobilitás összefüggései egy tanyán élő nő történetében. *socio.hu*, 12(2): 1–23.
- Nyíró, Zs. – Durst, J. (2021): Racialisation rules: The effect of educational upward mobility on habitus. *Review of Sociology of the Hungarian Sociological Association*, 31(3): 21–51.
- Oliver, C. – O’Reilly, K. (2010): A Bourdieusian analysis of class and Migration: Habitus and the individualising process. *Sociology*, 44(1): 49–66. <https://doi.org/10.1177/0038038509351627>
- Reed-Danahay, D. (2020): *Bourdieu and Social Space. Mobilities, Trajectories, Emplacements*. New York – London: Berghahn.
- Saad, J. (2015): A hortobágyi „telepes”-kísérlet – egy szál a társadalomformálás szövevényében. In Saad, J. (szerk.): *Hortobágy örökségei. Kényszermunkatáborok és lakóik nyomában*. Budapest: Argumentum, 13–39.
- Sandercock, L. (2002): Difference, Fear and Habitus: A Political Economy of Urban Fears. In Hillier, J. – Rooksby, E. (eds.): *Habitus: A Sense of Place*. Aldershot, Burlington: Ashgate, 203–219.
- Schewel, K. (2019): Understanding Immobility: Moving Beyond the Mobility Bias in Migration Studies. *International Migration Review*, 54(2): 328–355. <https://doi.org/10.1177/0197918319831952>

- Schütz, A. (1984a): A cselekvések köznapis és tudományos értelmezése In Hernádi, M. (szerk.): *Fenomenológia a társadalomtudományokban*. Budapest: Gondolat, 178–229.
- Schütz, A. (1984b): Az idegen In Hernádi, M. (szerk.): *A fenomenológia a társadalomtudományban*. Budapest: Gondolat, 405–413.
- Schütz, A. – Luckmann, T. (1984): Az életvilág struktúrái (részletek). In Hernádi, M. (szerk.): *A fenomenológia a társadalomtudományban*. Budapest: Gondolat, 269–321.
- Váradi, M. M. (2018): Elméleti kaleidoszkóp – a migrációs tapasztalatok értelmezési lehetőségei. In Váradi M. M. (szerk.): *Migráció alulnézetből*. Budapest: Argumentum – MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, 13–42.
- Wacquant, L. (2011): Lakóhely szerinti megbélyegzés a fejlett marginalitás korában. *Fordulat*, 13(1): 14–27.
- Wacquant, L. (2016): A concise genealogy and anatomy of habitus. *The Sociological Review*, 64(1): 64–72. <https://doi.org/10.1111/1467-954X.12356>
- Wacquant, L. – Slater, T. – Pereira, V. B. (2014): Territorial stigmatization in action. *Environment and Planning A*, 46(6): 1270–1280.
- Wessely, A. (2005): Szocioanalízisben. *BUKSZ*, 16(3): 220–230.